

VOORBIJ DE MERITOCRATIE

Kerdijk-lezing Job Cohen, 18 november 2011.

1. Inleiding

Wie wil weten waarom Arnold Kerdijk anno 2011 als naamgever van een lezing mag optreden, doet er goed aan wat kranten van rond 1900 op te slaan. Of Kerdijk nu een toespraak in Sneek, Breda of Utrecht hield, de kritieken waren lovend. De ‘schitterende improvisaties’ in zijn redes werden zelfs door doorgaans zuinige journalisten gewaardeerd. Wie verder leest, ziet bovendien dat Kerdijk meer was dan een groot spreker; hij wist van aanpakken. Hij werd ook toen al beschreven als iemand die zijn armste landgenoten niet alleen in woord, maar ook in daad stimuleerde om zich te ontwikkelen. Hij spande zich in voor de oprichting van coöperaties waarin arbeiders goedkoop konden winkelen, en hielp mee op de werkvloer toen de eerste voorbeelden van de grond kwamen. De coöperaties waren maar een kleinigheid vergeleken bij de andere dingen waaraan hij zijn naam verbond. Hij was betrokken bij de oprichting van een tijdschrift, de Rijkspostspaarbank, het Centraal Bureau voor de Statistiek en bij de totstandkoming van talloze wetsvoorstellen. Om over die enorme hoeveelheid lezingen en bestuurslidmaatschappen nog maar te zwijgen.

Het zal wellicht deze stapeling van activiteiten geweest zijn, die maakt dat Kerdijk in zijn bescheiden verschijning in de geschiedenisboeken, veelal wordt geschetst als een sociaal geëngageerd ‘politicus van de praktijk’. Dat is interessant, maar nu er vanavond -meer dan honderd jaar na zijn dood- een volwaardige biografie verschenen is, en er een Kerdijkgenootschap en een Kerdijklezing bestaan, leek het me aardig om alle antiquarische opsommingen te overstijgen. Vanavond wil ik me niet door Kerdijk de doener, maar door Kerdijk de denker laten leiden. Dat kan ik helaas niet doen op basis van een enorm oeuvre dat Kerdijk naliet. Maar het is wel mogelijk om een aantal ideeën te destilleren uit de politieke en maatschappelijk activiteiten die zijn leven doordrenkten.

Er is één specifiek onderdeel van Kerdijks politieke houding, dat me in het bijzonder intrigeert. Waar de klassieke liberalen in zijn tijd zich ten doel stelden om de burgerij meer invloed te geven op de inrichting en het bestuur van het land, had Kerdijk –als sociaal liberaal- hogere ambities. Hij wilde een breder publiek laten toetreden tot die burgerij. Hij wilde de burgerij uitbreiden met arbeiders, armen en ongeschoolden om hen tot volwaardige deelnemers aan de samenleving maken. In tegenstelling tot zijn klassiek liberale collega’s zag hij in, dat daarvoor méér nodig was dan alleen de aanmoediging tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid.

Die gedachte zet aan tot reflectie op onze huidige politieke ideeën. Dus hoe anders die tijd ook was dan de onze, hoe anders die politiek ook was dan de onze en hoe anders Arnold Kerdijk ook was dan ik ben: in de overwegingen die ik het komende halfuur met u zal delen,

heb ik me vrijelijk laten inspireren door zijn denken. Ik durf niet te zeggen dat hij vandaag de dag tot dezelfde conclusies gekomen zou zijn als ik. Maar ik durf ik wel te beweren dat zijn manier van politiek bedrijven nog altijd als inspiratiebron kan dienen. Daarom zal ik mij –net zoals hij deed- ook verhouden tot het liberalisme van mijn tijd en zal ik –net als Kerdijk- proberen daar een correctie op te bieden die de zwaksten in onze samenleving ten goede komt. Die correctie laat zich het beste samenvatten met een opdracht die ik aan mijzelf gesteld heb: we moeten ‘voorbij de meritocratie’. We moeten van een meritocratische samenleving naar een samenleving waarin mensen *zich gezien weten* en *zich op hun plaats voelen*. We moeten daarom degenen die in kwetsbare posities verkeren, maar wel graag mee willen doen, de hand reiken –om het in de geest van Kerdijk te zeggen- en bij de samenleving betrekken.

2. Liberalen en libertariërs

We kennen allemaal de ervaring dat we opeens bij onszelf een talent ontdekken dat we niet eerder hadden vermoed. Je staat voor het eerst op een podium, en denkt na afloop: ‘dat deed ik helemaal niet slecht’. Maar we kennen ook de ervaring dat iets niet lukt. Je staat voor het eerst op de tennisbaan, en denkt na afloop: ‘dat wordt nooit wat’. Dit zijn persoonlijke ervaringen, die ons soms wijzen op ogenschijnlijk onbegrensde mogelijkheden, maar soms ook confronteren met onze beperkingen. Of die ervaring nu positief of negatief is, we ervaren onze talenten als onderdeel van onze identiteit. We denken al gauw: het zijn *mijn* talenten. Ze zijn van mij en geen ander mens heeft daarover iets te zeggen.

Deze op zichzelf voor de hand liggende gedachte is de bouwsteen van de Amerikaanse Tea Party, en van de ideologen die zich ‘libertariërs’ noemen. En op deze gedachte volgt al even logisch een tweede gedachte: namelijk dat alles wat iemand met zijn eigen talenten verdient, ook van hem is. Met name in Amerika zijn er nogal wat mensen die zo denken. Die redering heeft enorme gevolgen voor de rol die zij toebedelen aan de staat. De staat komt in dit hele verhaal alleen maar voor als een bedreiging: als een instantie die onze zelf zo zuurverdiende inkomsten wil afpakken om aan anderen te geven die het letterlijk en figuur niet ‘verdient’ hebben. Belasting is diefstal! De Tea Party is hiervan het beste voorbeeld omdat zij een volstrekt minimale staat nastreeft. Dat gaat samen met een groot gevoel van nationalisme: Amerikaans patriottisme is bij hen in goede handen. Maar de staat is geen uitdrukking van dat patriottisme, dat is alleen het individu, mythisch geworden in de figuur van de eenzame cowboy op de prairie.

Nu zult u misschien denken: is dat voor Nederland relevant? Wij kennen toch niet van dat soort pure libertariërs, en bovendien: wij staan hooguit eenzaam in de file, niet op de prairie. En inderdaad, onze liberale vrienden, hoewel altijd kritisch op de omvang van de staat, zijn niet uit hetzelfde hout gesneden. Zij streven iets anders na, hun droombeeld is de volmaakte ‘meritocratie’, de samenleving waarin het ideaal van gelijke kansen voor iedereen gerealiseerd is.

Laat ons twee personen voorstellen die bij geboorte exact even talentvol zijn, maar waarvan de één opgroeit in een rijk gezin, met ouders die hem stimuleren het beste uit zichzelf te halen; en de ander in een gebroken gezin, waarin weinig aandacht is voor zelfontplooiing. Een optimale meritocratie zorgt ervoor dat deze verschillen in sociale achtergrond geneutraliseerd worden, zodat beiden op papier evenveel kansen krijgen in het leven. Dat betekent dat er relatief meer geld naar de tweede persoon zal gaan om diens achterstanden te compenseren. Goed onderwijs, goede jeugdzorg en andere publieke voorzieningen kunnen daarbij helpen. Maar als beiden eenmaal gelijk aan de start komen, moeten zij het verder alleen zien te redden. Dan treedt de eigen verantwoordelijkheid in werking. Als de één lui is en arm blijft terwijl de ander ijverig is een fortuin maakt, is dat verschil verdiend.

Liberalen in Nederland kunnen zich hier helemaal in vinden. Met de herverdelende staat die achterstanden in de beginsituatie bestrijdt, tonen zij hun sociale gezicht en onderscheiden zij zich van Tea Party-achtige figuren. Dat presenteren ze graag als een ruimhartige concessie: kijk eens, wij zijn geen libertariërs, we zijn sociale liberalen. Tegelijkertijd tonen zij met hun nimmer aflatende nadruk op eigen verantwoordelijkheid hun strenge gezicht: ‘Op een gegeven moment is het genoeg geweest, de staat garandeert gelijkheid bij de start, maar daarna geldt eigen verantwoordelijkheid’. Zo lijken ze het precies goed te doen: niet te streng, niet te soft.

Misschien is het deze Januskop geweest, die maakte dat linkse progressieven zich inmiddels tamelijk klakkeloos naar dit idee hebben gevoegd. Talloze linkse politici noemen zich tegenwoordig ‘links liberaal’ of ‘sociaal liberaal’. Om zichzelf te verontschuldigen zeggen zij: ‘wij zijn voor gelijke kansen, niet voor gelijke uitkomsten’. *Zulke progressieve politici vallen de liberalen in essentie niet aan op hun ideeën, maar alleen op de uitvoering daarvan.* Dat drijft ook hen naar de gedachte dat alles uiteindelijk begint en eindigt bij eigen verantwoordelijkheid en dat de overheid slechts de randvoorwaarden biedt. Door in te stemmen met het denken in eigen verantwoordelijkheden, bedelen de linkse partijen zichzelf een opmerkelijk marginale rol toe. Ze worden de dempers op een rechts ideaal. Ook in Nederland dreigen partijen ter rechter zijde bij tijd en wijle te vervallen in de Amerikaanse libertaire reflex, en dan moeten de partijen ter linker zijde hen bij de les houden en ze aan hun commitment voor gelijke kansen herinneren.

Mijn vraag is nu: hoe zinvol is het voor links om primair de waakhond van rechts te zijn? Verspelen die linkse, progressieve politici daarmee niet hun belangrijkste munitie? Ik denk dat we te gemakkelijk meegaan in het maatschappelijke ideaal van de meritocratie, terwijl dat ideaal problematisch is en op zijn best de helft van het verhaal kan zijn. Ik zou hier, in ieder geval voor sociaaldemocraten, willen pleiten om te zeggen: ‘meritocratie: ja, maar...’

Inderdaad, we beginnen met ‘ja’, omdat we er heilig in geloven dat we mensen in staat moeten stellen het beste uit zichzelf te halen. Gelijke kansen op ontplooiing van talenten is belangrijk, ook voor ons. Wie door sociale of economische omstandigheden zijn talenten niet

kan ontplooiën, kan daardoor hevig gefrustreerd raken. We zeggen ‘ja’ omdat we vinden dat onderwijs voor iedereen even toegankelijk moet zijn, we zeggen ‘ja’ omdat we vinden dat ieder mens dezelfde rechten moet hebben als hij door de overheid te woord gestaan wordt, we zeggen ‘ja’ omdat we willen dat alle burgers zich even gezien weten door de mensen die het land besturen. Maar naast al deze voordelen voor burgers zeggen we ook ‘ja’ tegen de meritocratie omdat die voordelig is voor het land. Meritocratie betekent letterlijk: ‘heerschappij van de meest verdienstelijken’. Als diegenen met het meeste talent in het bedrijfsleven, de politiek, de kunsten en wetenschappen boven komen drijven, profiteert iedereen daarvan. De meritocratie is een verbetering ten opzichte van de aristocratie van weleer, waarin iemands stand bepaalde of hij zou leiden of slechts geleid zou worden.

Tot zover het ‘ja’. De rest van mijn lezing gaat over het ‘maar’. Ik licht mijn bezwaren tegen het meritocratisch denken toe aan de hand van drie vragen. De eerste is: ‘Is de meritocratie voltooid?’. De tweede is: ‘Hoe gaan we om met mensen die het niet halen in de meritocratie? Moeten we die mensen actief bij de les trekken, of niet?’. En mijn derde vraag luidt: ‘is een meritocratie rechtvaardig?’ Om goed zichtbaar te maken waar de schoen wringt, vergelijk ik telkens de sociaaldemocratische uitwerking van deze vragen met die van de liberalen. U zult zien dat beide tot andere conclusies komen.

2. Echte kansen

Leven we inmiddels in een ‘heerschappij van de meest verdienstelijken’? Sociaaldemocraten en liberalen beantwoorden die vraag verschillend. Mijn antwoord is: ik denk van niet, de meritocratie is niet voltooid. Liberalen ondertussen, lijken vaak te denken dat gelijke kansen al wel bereikt zijn. Hun gedachtegang is als volgt: ‘Allerlei relatief gesloten gebieden van de samenleving zijn de afgelopen eeuw ontsloten voor het grootste deel van de bevolking. Er is regelgeving gekomen die het onderwijs voor iedereen toegankelijk maakt, er is bovendien geïnvesteerd in vrijwel alle opleidingen die dit land kent, er is gezorgd voor een brede infrastructuur die het voor iedereen mogelijk maakt om te genieten van kunst en cultuur en iedereen kan meedoen in het politieke proces. Het verdwijnen van de aristocratische samenleving en daarna het verdwijnen van de klassensamenleving, maakt dat ieder dubbeltje nu een kwartje kan worden.’ De liberale conclusie is vervolgens: ‘Er bestaat formele gelijkheid voor iedereen, de meritocratie is dus wel zo’n beetje af.’

Het is een interessante gedachte, maar naar mijn smaak te simpel en teveel bedacht vanuit de theorie. Wie alleen kijkt naar formele, juridische gelijkheid, kan inderdaad zeggen: ‘iedereen kan en mag naar de universiteit, iedereen kan excellent zijn, iedereen kan de “hardwerkende Nederlander” zijn, iedereen kan ondernemend zijn en iedereen kan meedoen aan het politieke proces. *Je moet het alleen willen.*’ Wie alleen meent dat formele gelijkheid voldoende is voor een gerealiseerde meritocratie kan zijn standpunt samenvatten in de volgende formule: ‘*Formele Randvoorwaarden*’ + ‘*eigen verantwoordelijkheid*’ = *succes*’.

Maar zo werkt het niet in de praktijk. De liberale formule is in feite een liberale utopie. Rustgevend voor op het nachtkastje, maar geen handboek voor de samenleving. Die utopie gaat er vanuit dat er een moment gekomen is, waarop ieder individu alleen nog van zijn eigen verantwoordelijkheid afhankelijk is. Dat vind ik een naïeve gedachte. Hoe mooi het ook zou zijn als deze waar zou zijn; het is niet zo. Ook met formeel gelijke kansen zijn er mensen voor wie steeds nieuwe en onverwachte struikelblokken opdoemen. Dat zijn de mensen die feitelijk nooit aanspraak zullen maken op de ‘formele gelijke kansen’ van de liberalen. Zij zullen niet naar de universiteit gaan, ondernemende ‘hard werkende Nederlander’ worden of ‘excellent’ zijn. Het gaat om mensen die om wat voor reden dan ook nooit een kans hebben gehad. Omdat ze een ongeluk kregen bijvoorbeeld, en zich vanaf dat moment moeten redden in een lichaam dat niet meer werkt als tevoren. Mensen die op jonge leeftijd te maken kregen met drugs, geweld of onkundige ouders. Een formele kans is voor hen een papieren kans. Een formele kans is geen echte, gelijke kans.

Veel mensen ondervinden groot nadeel van de liberale utopie. Niet alleen omdat het ze niet lukt iets waar te maken, maar bovendien omdat ze impliciet steeds het volgende te horen krijgen: ‘iedereen die nu, na die lange verheffingsgeschiedenis, niet meer dan een lage opleiding afrondt of een laag inkomen verdient, heeft dat puur, enkel en alleen aan zichzelf te wijten’. De verzorgingsstaat compenseert alle sociale achterstanden toch afdoende? Er is toch gelijkheid bij de wet? Wie het nu niet haalt, heeft dat aan zichzelf te wijten. Wie het nu niet haalt, is een *loser*. Als sociaaldemocraat denk ik daar anders over. In al die gevallen zien we dat het liberale ideaal zich er te gemakkelijk vanaf wil maken. Het is niet genoeg een arbeidsmarkt en onderwijssysteem te hebben waarin de deuren open staan, waarin iedereen theoretisch kan meedoen. Het gaat om het creëren van echte, reële kansen. Daar is nog veel werk te doen.

3. Niet bang voor paternalisme

Tweede vraag. De meritocratie roept nog een andere vraag op waar liberalen en sociaaldemocraten verschillende antwoorden op geven. Die vraag luidt: ‘Hoe gaan we om met mensen die het niet halen in de meritocratie? Moet je die mensen actief bij de les trekken, of niet?’ Laat ik – voordat ik antwoord geef – allereerst eens duidelijk maken wat ik bedoel met ‘bij de les trekken’.

Wanneer de staat iemand bij de les trekt, corrigeert hij iemand. De staat zegt: ‘Doe het niet zo, maar doe het anders’. Dat is een politiek interessante kwestie, want de staat beweert dan kennelijk te weten wat wel en wat niet wenselijk is. En dat klinkt op zijn minst paternalistisch. Veel mensen zijn daar nogal sceptisch over, of misschien zelfs bang voor. Ze vinden het goed dat de staat er is, maar met de morele invulling van ons leven moet die zich maar niet teveel bezighouden.

Ik denk dat ik bij die gedachte in dit gezelschap wel een paar vragen mag stellen. Niet alleen omdat ik hier bij het ‘Kerdijk genootschap’ spreek, en er dus vanuit ga dat mensen die

lid zijn van dit gezelschap niet a priori negatief tegenover paternalisme zullen staan. Maar ook omdat ik me hier in een intellectueel publiek meen te begeven dat mijn -min of meer theoretische - bespiegeling over deze thematiek wel kan verdragen.

Laat ik het zo zeggen: ik denk dat *alle* politici *altijd* van een zekere mate van paternalisme uitgaan. Dat de vraag of we paternalisme moeten toestaan, dus een schijnvraag is. Politiek zonder paternalisme is geen politiek, dat is hooguit een kaal soort management. Zelfs Mark Rutte, ogenschijnlijk één van de kampioenen van het moderne, niet paternalistische liberalisme, heeft een moreel programma. Want ook het idee dat de overheid alleen randvoorwaarden moet scheppen en dat de rest dan wordt ingevuld met eigen verantwoordelijkheid, is een moreel idee. Als Rutte zegt dat we moeten streven naar ‘goed onderwijs’, ‘goed bestuur’ of een ‘veilige samenleving’ is ook dat idee inherent moreel geladen. Bij zulke ideeën ontkomt geen enkele politicus aan een zeker mate van paternalisme.

Iedere invulling van staatsarrangementen vereist keuzes over wat goed en wat niet goed voor de burger is. Als Mark Rutte het heeft over goed onderwijs, bepaalt hij ook welke kennis en vaardigheden we wel aan scholieren aanbieden en welke niet. Bovendien geeft hij aan hoeveel uur een kind zou moeten doorbrengen op school, wat de taak van de school is in de opvoeding en in hoeverre kinderen vrij zijn om van school weg te blijven. Bij *goede zorg* heeft hij in gedachten welke medische behandelingen we wel collectief financieren en naar welke ziekenhuizen we mogen gaan en hoeveel ons dat ongeveer moet kosten. Bij politiek met betrekking tot de schuldsanering heeft hij ideeën over welke eisen schuldhulpverleners aan hun cliënten kunnen stellen en wat voor diploma's nodig zijn ; et cetera.

Paternalisme is er dus altijd. Het gaat er alleen om of je er als politicus voor uit durft te komen. Dat is vaak lastig. Vandaag de dag wordt van politici verwacht dat ze op z'n minst de indruk wekken niet al te paternalistisch te zijn. Moraliteit is vies. Maar wat mij betreft is de boodschap duidelijk: welbeschouwd bestaat er geen politiek zonder morele standpunten en geen politiek zonder paternalisme. Politiek die beweert waarde vrij te zijn, is in feite verzwegen paternalistisch.

Terug naar de vraag die ik probeer te beantwoorden. ‘Hoe gaan we om met mensen die het niet halen in de meritocratie? Moet je die mensen actief bij de les trekken, of niet?’ Mijn morele standpunt in dezen luidt als volgt: de staat moet zodanig te werk gaan, dat mensen worden aangemoedigd om hun verantwoordelijkheid te nemen. Soms is het voldoende om mensen die graag willen een extra zetje geven in de goede richting. Maar soms moeten notoire nietswillers duidelijk gemaakt worden dat hun levensstijl echt anders moet. En dat mag niet alleen gebeuren door ze financieel aan te pakken, maar ook door ze moreel tot de orde te roepen.

Welbeschouwd geeft het liberale meritocratische ideaal mensen niet alleen het recht om van formele gelijke kansen gebruik te maken, maar het geeft ook het recht om hun leven te verprutsen. Of erger, de meritocratie geeft ze ‘The Right to Rot’, het recht om zichzelf en hun naasten te verwaarlozen, zolang ze maar niets verkeerd doen. Dat miskent de ellende

waarmee sommigen in hun leven te maken krijgen, die het voor hen onmogelijk maakt het leven in eigen hand te nemen. Zij kunnen niet, zoals de liberalen van hen verwachten, ‘regisseur’ zijn over hun eigen leven. Deze mensen, de mensen die nog niet eens bij de onderste treden van de maatschappelijke ladder kunnen, hebben een duwtje in de rug nodig. In deze prestatie maatschappij bestaat het reële gevaar dat deze mensen in een steeds diepere ellende verzinken. Een ellende die zich uiteindelijk ook tegen de rest van de maatschappij kan keren. Zij moeten dus geholpen worden. Ook als zij daar zelf niet op zitten te wachten.

4. Met Kerdijk

Zojuist zei ik dat ik me bij het bedenken van deze lezing vrijelijk heb laten inspireren door Arnold Kerdijk. Ik kan u precies vertellen wat ik daarmee bedoel. De twee hierboven geformuleerde kritiekpunten op de meritocratie zijn namelijk enigszins in de geest van Arnold Kerdijk geformuleerd. In de geschiedenisboeken lezen we dat hij een liberaal was. Een linksliberaal zo men wil, of een sociaalliberaal, maar zeker geen socialist. Toch meende Kerdijk dat gelijke kansen geen kwestie waren van juridische gelijkheid alleen. Hij zag dat in de ambitie om werkelijk gelijke kansen te realiseren, onvermijdelijk de opdracht tot emancipatie en verheffing besloten ligt.

Een citaat: ‘Dat men roeien moet met de riemen die men heeft, is een goed Hollandsch spreekwoord. Welnu! Dat doen de Nederlandsche werklieden tot op den huidigen dag niet. [...] Ook met zijn tegenwoordig karig loon, zou de werkman het veel verder kunnen brengen, zijn toestand aanmerkelijk kunnen verbeteren. Hem daartoe den weg te wijzen, is het doel dezer bladzijden’.¹ Ofwel: gelijke kansen moet je niet alleen juridisch *hebben*, je moet ook in de gelegenheid zijn om ze te *benutten* en soms moet je daarbij een handje geholpen worden. Het tweede element vond hij een stuk belangrijker dan het eerste. Nog voordat hij ‘ja’ zei tegen het ideaal van de gelijke kansen –algemeen kiesrecht, in dit geval- wilde hij mensen in staat stellen om de kansen die ze sowieso al hadden te verzilveren. Om dat te doen, moest hij hen verheffen.

Waar de klassieke liberalen in de dagen van Kerdijk zich ten doel stelden om de burgerij meer invloed te geven op de inrichting van het land, ging Kerdijk aan die wens voorbij. Hij spande zich er voor in om een breder publiek te laten toetreden tot die burgerij. Hij wilde van voormannen, spoorwerkers en fabrieksarbeiders, volwaardige deelnemers aan de samenleving maken en zag dat zij daar meer voor nodig hadden dan alleen de aanmoediging tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Hij ontkwam niet aan paternalisme. Niet alleen staatspaternalisme, maar ook paternalisme vanuit de samenleving.

Als aanvulling op de eigen verantwoordelijkheid, bepleitte hij – zoals ook in het boek van Wibo Schepel te lezen is – enerzijds sociale wetgeving en anderzijds particulier initiatief. Eén belangrijk speerpunt beheerste deze beide domeinen: ‘goed onderwijs’. Kerdijk bepleitte

---

¹ Winkelverenigingen, p9.

daar zowel een belangrijke rol voor de staat, als voor wat we tegenwoordig ‘het maatschappelijk middenveld’ zouden noemen. De staat zou zich moeten verzetten tegen het lerarentekort, tegen de aanstelling van onbevoegde onderwijzers en tegen de verloedering van schoolgebouwen.²

Via particulier initiatief werden de arbeiders ondertussen aangetrokken tot andersoortige scholing. De oprichting van ‘Ons Huis’ leidde ertoe dat arbeiders zich konden laten scholen en ruimte kregen voor ‘verheffend vermaak’ zoals kunst, muziek en toneel. Overal in het land verschenen door zijn doen bibliotheken en leeszalen voor arbeiders. Daarmee wilde hij mensen naar een hoger niveau tillen, een niveau dat hen uiteindelijk in staat zou stellen volwaardig mee te kunnen doen in de samenleving. De gewone arbeider had weinig aan gelijke kansen, al hij niet in staat was die kansen te zien en te benutten.

Op dit punt staat Kerdijk vandaag aan onze kant, want hij verschilt in ieder geval op één fundamenteel -en voor dit verhaal essentieel- punt van de moderne liberalen, sociaal liberalen en links liberalen. De moderne liberalen –van die van de VVD tot die van Groenlinks en en al degenen die zich sociaalliberaal noemen- hebben zich onder invloed van het neo-liberalisme nog maar één politieke taak gesteld: zich kritisch te verhouden tot het libertarisme. Zij moeten steeds die waakhond zijn die blaft als gelijke startkansen in het gedrang komen, maar die rustig in zijn mand blijft liggen, zolang de gelijke kansen gewaarborgd zijn. Arnold Kerdijk was een ander soort liberaal. Hij was iets dat vandaag de dag een zeldzaamheid geworden is: een paternalistisch liberaal, een liberaal met een eigen, positivistische veranderagenda. Hij streefde actief naar verbetering van de toestand van de allerzwakste deelnemers aan de samenleving en zag daarvoor een taak weggelegd voor de staat. ‘Als ouders hun plicht verzuimen is de staat bevoegd om in de plaats te treden van het vaderlijk gezag’. Dit vaderlijke citaat toont –helemaal als we het metaforisch opvatten- iets van het paternalisme dat zijn liberale tijdgenoten niet kenden.

5. Voorbij de meritocratie

Nu kom ik aan mijn derde en laatste vraag: ‘is de meritocratie rechtvaardig?’ Wat als we op een dag een voltooide meritocratie zouden hebben, waarin gelijke kansen ook echte kansen zijn voor iedereen? Is dat de best denkbare samenleving? Mijn antwoord is ‘nee’. Dan nog ben ik niet tevreden. Want in een voltooide meritocratie komt iedereen weliswaar terecht waar hij zijn talenten ten volle tot ontplooiing brengt, maar mensen met weinig talent worden nog steeds tot *losers* bestempeld. En dat is nu juist onverdiend.

Door het ideaal van gelijke kansen te omarmen hebben liberalen erkend dat iemand zelf niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor de sociale en economische omstandigheden die bepalen of hij zijn talenten kan ontwikkelen. Dat is een kwestie van toeval. Maar dan is het nogal raadselachtig waarom ze iemands talent dan wél in termen van

---

² Algemeen Handelsblad, 1 Mei 1875.

‘eigen verantwoordelijkheid’ blijven bespreken. Er is immers geen mens dat zijn eigen talenten kiest: ze worden ons bij geboorte ook maar gegeven. Natuurlijk, de liberale reflex is wel begrijpelijk, omdat we gevoelsmatig die talenten als zo’n onlosmakelijk met onze identiteit verbonden onderdeel ervaren. Maar dat neemt niet weg dat de verdeling van talenten een ‘natuurlijke loterij’ is. We kunnen mazzel hebben, we kunnen pech hebben, maar ons eraan onttrekken is onmogelijk. Door dit element in ieders leven te vergeten, blijven de liberalen in feite dichtbij het harde, Amerikaanse libertarisme: je talenten zijn van jezelf, en de opbrengsten van die talenten dus ook.

Maar dat is nog niet alles. De liberalen verergeren de zaak ook nog eens door eenvoudigweg uit te gaan van de manier waarop de markt talent beloont. Iedereen heeft wel één of ander talent. Wat ongelijk verdeeld is, is de waarde die deze talenten op de markt opbrengen. ‘Als jouw talent een lage marktprijs opbrengt, had je maar een ander beroep moeten kiezen’, zo is de gedachte. Maar dat miskent niet alleen dat velen niet de talenten hebben die blijkbaar horen bij een hogere prijs op de markt, maar bovendien dat sommige beroepen stelselmatig worden ondergewaardeerd door de markt. Zo staan in de publieke sector beroepen als onderwijzer en verpleegkundige continu onder financiële druk. Dit zijn waardevolle beroepen, maar de markt blijkt die waarde lang niet altijd in een passend salaris tot uitdrukking te laten komen. Hetzelfde geldt aan de top. Is er echt een concurrerende markt voor topinkomens in het bedrijfsleven? Tsjalling Swierstra en Eveline Tonkens hebben daarom terecht een pleidooi gehouden voor een ‘respectmaatschappij’ in plaats van een meritocratie.³ Voor een samenleving die zo georganiseerd is dat mensen zelf-respect kunnen ontleen aan hun bijdrage. Dat vraagt van ons allemaal dat we ieders bijdrage serieus moeten nemen, zodat mensen zich gezien en gewaardeerd weten. Dat valt niet over te laten aan de markt.

Het besef van de cruciale rol van het toeval in de verdeling van talenten dwingt ons tot *bescheidenheid*. Het is het krachtigste tegengif tegen het om zich heen grijpende egoïsme dat samenhangt met de gedachte: ‘dit is mijn eigen verdienste’. Dit bewustzijn dwingt ons ook tot *dankbaarheid*, dat we gelukkig mogen zijn met de talenten die we ontvangen hebben. Dit besef dwingt ten slotte als het goed is tot *schatplichtigheid*. Het is de meest effectieve bescherming tegen de voortwoekerende ‘dit is van mij’-cultuur. Wie zich realiseert dat zijn talenten giften zijn, die bovendien alleen met behulp van de zorg van talloze anderen tot volle wasdom kunnen komen, die zal voortdurend in het krijt staan bij de samenleving waaraan hij zoveel te denken heeft. Waar dit besef verloren gaat, dreigt de sociale samenhang te verkrumelen. De voltooide meritocratie is een hardvochtige prestatie maatschappij. Zo’n maatschappij past niet in mijn sociaaldemocratische bewustzijn, waarin individuele prestaties

---

³ Tsjalling Swierstra en Eveline Tonkens (red.), *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*, Amsterdam University Press, 2008.

en individuele verdiensten tegelijkertijd een gemeenschappelijke component hebben; en wij allen het moeten doen met de talenten die ons nu eenmaal gegeven zijn.

Als we vanuit deze invalshoek naar de politiek kijken, valt op dat de hele vraagstelling van de meritocratie ons op het verkeerde been zet. De meritocratie is een antwoord op de vraag ‘wie heerst?’ Het veronderstelt een beeld van de samenleving als een hiërarchische piramide. De vraag is wie er bovenaan op de apenrots zit. Twee Britse onderzoekers (Wilkinson & Picket) hebben onlangs in een invloedrijk boek een meer egalitaire samenleving bepleit.⁴ Ze stellen dat evolutionair mensen niet alleen trekken hebben van chimpansees, die hiërarchisch zijn en op status belust, maar ook van bonobo’s, die egalitair zijn en coöperatief en conflicten met seks oplossen. Ons probleem, maar ook onze kracht als mensen, is dat we iets hebben van beide. Maar dan moeten we beide wel in een goede balans brengen. De meritocratie benadrukt alleen de hiërarchische kant van ons mens-zijn, de chimpansee in ons. Daartegen heb ik volmondig ‘ja’ gezegd. De grote ‘maar’ is dat we de bonobo in ons niet moeten verwaarlozen. De liberalen, die alleen de meritocratie zien, vergeten de bonobo. Die is een antwoord, niet op de vraag ‘wie heerst’, maar ‘wie wordt gediend?’

In mijn ideale samenleving dienen de heersers iedereen, niet alleen degenen met veel talent. Mark Rutte’s ‘hardwerkende Nederlander’ is een antwoord op de vraag wie hij dient. Maar het geeft evenzeer aan wie heerst. En het suggereert dat sommige Nederlanders, die om wat voor reden dan ook niet hard kunnen werken, er niet bij zouden horen. Daartegenover zou ik de *welwillende Nederlander* willen stellen. Iedereen die welwillend is om iets aan de samenleving bij te dragen, verdient ons respect, onze waardering en onze steun. Een samenleving van mensen van goede wil is niet een permanente vergelijkingsmachine (wie is meer verdienstelijk? wie staat bovenaan?), maar een radarwerk waarin ook de kleinste tandwieltjes van belang zijn om het geheel te laten draaien. Iedereen heeft daarin zijn eigen, onmisbare plaats, en iedereen moet zich gezien en gerespecteerd weten door anderen.

6. Drie speerpunten

Wat betekent dat concreet? Laat ik vanavond eindigen met drie speerpunten, die mijn alternatieve visie, voorbij de meritocratie, kunnen helpen omzetten in werkelijkheid.

Ten eerste moeten we blijven streven naar een zinvolle bijdrage van iedereen, óók van diegenen die niet gemakkelijk tegen een marktconform loon kunnen bijdragen aan onze globaliserende economie. We moeten erkennen dat mensen verschillende talenten hebben en niet alleen maar respect hebben voor die talenten die het hoogste loon genereren. De huidige onevenredige bezuinigingen op de sociale werkplaatsen, de Wajong en de pgb’s zijn daarom een schande voor ons land. Ze treffen diegenen die van goede wil zijn, maar het moeten

---

⁴ Richard Wilkinson and Kate Pickett, *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Penguin Books, 2009.

hebben van een solidair georganiseerde samenleving om die wil te kunnen tonen. Naast de eigen verantwoordelijkheid staat altijd een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Ten tweede moeten we méér vragen van onze nationale elites. Tijdens de rellen in Engeland deze zomer zeiden sommigen dat de relschoppers moreel niet beter of slechter waren dan de bankiers uit de City. Beide graaiden wat ze konden pakken, ten koste van de gemeenschap. Maar er is een verschil tussen beide groepen: de elite heeft wèl een voorbeeldfunctie. De uitdrukking uit het oude aristocratische tijdperk: ‘noblesse oblige’, is nog steeds van toepassing. Zij moeten welbewust – op de werkvloer, in de publieke opinie en in het dagelijks leven – de dominantie van het denken in termen van ‘individuele verdiensten’ relativeren, laten zien dat iedereen een eigen talent heeft – wat het ook is- en dat ook waarderen.

Ten derde moeten we blijven streven naar een gematigde verdeling van inkomens en vermogens. Waar scherpe tegenstellingen tussen arm en rijk ontstaan, groeit een voedingsbodem voor onvrede aan de onderkant en onverschilligheid aan de bovenkant. Jan Tinbergen verdedigde ooit een inkomensverdeling van 1 op 10 als redelijk en rechtvaardig. Dat was geen slecht idee, integendeel. De toegenomen scheefgroei van de laatste decennia is voor niemand goed. De rol van de bonussen in het ontstaan van de kredietcrisis wordt door niemand meer ontkend; zij gaven de verkeerde prikkels en zetten aan tot hebzuchtig gedrag. Wij zetten de volgende stap: te hoge inkomens (vast of variabel) hebben hetzelfde nadeel. Zij bevestigen de meritocratische orde in plaats van die te relativeren. Dat laatste is broodnodig.

(Kortom: hier in Felix Meritis, zou ik ervoor willen pleiten om niet langer alleen door de kier van de Meritis, de verdiensten, naar de samenleving te kijken. We moeten uitzoomen (een beetje naar links kijken) en ook Felix, het geluk, voor iedereen in het oog houden.)